

Jaume RIERA I SANS. *Els jueus de Girona i la seva organització: Segles XII-XV.* Girona: Patronat Call de Girona, 2012. 376 p.; 24 cm. ISBN 978-84-8496-177-2. (Girona Judaica; 6)

Jaume Riera i Sans ens fa a mans un estudi sobre l'organització interna o regiment comunitari de l'aljama de Girona-Besalú, de la qual s'independitzà més tard l'aljama de Besalú (1342). Comprèn des dels seus antecedents, al segle XII, fins a l'expulsió general dels jueus pel rei Ferran II, el 1492. Aquest estudi, que ens plau ressenyar, va obtenir el premi Pròsper de Bofarull de l'Institut d'Estudis Catalans l'any 2011.

L'anàlisi comença amb una taula de continguts o índex general de la recerca realitzada, que es concreta en la introducció, seguida de la bibliografia pertinent, tant general com específica sobre l'aljama de Girona, els nou capítols en què divideix l'estudi, el corpus documental il·lustratiu i, en darrer lloc, els diversos índexs relatius a jueus, a conversos i a cristians, toponímic i «de noms hebreus i tècnics».

Ja a la introducció (p. 7-17), Riera fa una sèrie d'importants observacions sobre la metodologia que cal seguir per a estudiar la història interna d'una comunitat jueva concreta, la qual aplica en el seu estudi, i alerta, molt encertadament, que la major part dels autors que es dediquen a estudiar les comunitats jueves ho fan a partir d'arxius municipals o d'història local, que, si bé ens proporcionen notícies, algunes d'importants, donen com a resultat estudis puntuals o parcials, i, per això, no són els arxius més escaients per a iniciar una recerca sobre la reconstrucció del passat de qualsevol comunitat jueva catalana com a institució. L'autor se centra en les sèries de llibres d'acords i d'ordinacions dels jurats, i de pergamins, i en els còdexs que recullen els privilegis gironins: *Catàleg de pergamins del fons de l'Ajuntament de Girona (1144-1862)*, *Llibre Verd de la ciutat de Girona (1144-1533)* i *Llibre Vermell de la ciutat de Girona (1188-1624)*. Tanmateix, assenyalem que les sèries d'imposicions i de clavaries també poden facilitar dades interessants. Indica que l'arxiu més idoni per a estudiar el regiment comunitari d'una aljama catalana és l'Arxiu de la Corona d'Aragó, a Barcelona, sobretot la secció de Cancelleria Reial, i especialment la sèrie de Registres, on es copiava tota la documentació que arribava o sortia de l'esmentada Cancelleria, i escadusserament les sèries de les denominades Cartes Reials i de Pergamins. Altres fons del mateix Arxiu, com és l'Arxiu del Reial Patrimoni, en el qual es troben inclosos els fons del Mestre Racional i el de la Batllia General de Catalunya; l'agrupació factícia de Diversos i Col·leccions, on hi ha el fons de la Governació General de Catalunya, i el fons de la Reial Audiència, en la sèrie de Conclusions Civils, també ens poden

fornir algunes dades, fonamentalment de tipus econòmic i judicial. D'altra banda, tenint en compte que tracta d'un col·lectiu religiós i de la influència de l'Església catòlica en tots els àmbits en l'època medieval, també ha treballat amb els fons que ens proporcionen els arxius eclesiàstics. Per això, recorre a l'Arxiu Diocesà de Barcelona, *Notularum Comunium*, pel que fa a la disputa de Tortosa (1413-1415), un dels darrers episodis abans que Ferran I retirés l'obediència a Benet XIII, que promulgà la butlla *Etsi doctoris gentium*, màxim exponent de la repressió jueva medieval. Un altre corpus documental important sobre Girona que inclou documents municipals i eclesiàstics és *Documents dels jueus de Girona (1124-1595)*. *Arxiu Històric de la Ciutat. Arxiu Diocesà de Girona*.

Tampoc no deixa de banda algunes notícies proporcionades pels fons notariais gironins, ja que subministren dades adients, encara que en general força disperses, sobre les activitats i la vida quotidiana dels jueus, moltes d'elles de tipus econòmic, com les referents a la compravenda de censals i violaris, i sobre les seves relacions amb els cristians. Tanmateix, hi ha algun notari especialitzat en els afers de l'aljama, almenys en certa època, com Nicolau Roca. Adverteix que aquesta font resta per a examinar en gran part.

Com se sap, els jueus eren considerats «cofre e tresor del senyor rei», raó bàsica de la tolerància reial per a permetre'ls establir-se en un regne cristià determinat; depenien completament del sobirà i de les autoritats delegades, concretament del batlle reial (jueu fins a 1283 o cristià); la seva organització interna s'anava perfilant mitjançant els privilegis i les provisions que el rei volgués fer a cada comunitat en concret, d'una manera perpètua o a beneplàcit, és a dir, durant el temps que l'autoritat reial cregués convenient. En definitiva, el rei establí el marc organitzatiu d'una comunitat. Cal defugir, per tant, la idea, molt generalitzada, fonamentalment a causa de l'escassetat de dades en aquesta matèria, que totes les comunitats tenien una organització interna homogènia o molt similar, la qual cosa ha tingut com a conseqüència que alguns autors hagin adaptat l'esquema més o menys conegut d'una comunitat per intentar establir l'estructura interna d'una altra. És veritat que hi ha una sèrie de funcions bàsiques per al govern intern que requereixen uns oficis amb funcions molt semblants, però són la manera pràctica com aquests oficis desenvolupen les seves competències i les diferències que hi puguin haver en les atribucions que els atorga el monarca el que ens ofereix un coneixement força aproximat d'allò que va ser l'organització interna d'una comunitat determinada en un moment precís i, si tenim sort en les fonts conservades, de l'evolució de dita comunitat al llarg del temps.

Per això, Riera insisteix en la importància de no extrapolar o traslladar esquemes organitzatius d'una comunitat a una altra, perquè no totes tenien les mateixes necessitats, ja sigui pel nombre total de població; per la identitat, la personalitat, la qualitat, l'ambició de poder o l'ascendència sobre la col·lectivitat dels seus dirigents i, si s'escau, dels dissidents; per circumstàncies personals i/o col·lectives, o simplement per les relacions personals entre els individus de l'aljama malgrat les diferències socials. El mateix que hem dit fins aquí respecte a l'estructura organitzativa d'una comunitat es pot aplicar als singulars d'aquesta, ja que els seus membres podien gaudir d'estatus diferents segons els privilegis individuals que el sobirà els hagués concedit temporalment, vitalíciament o perpètuament i que generalment afectaven els dirigents, individus rellevants culturalment i/o de condició econòmica elevada.

Així mateix, analitza totes les fonts a tenir en compte, començant per les pròpiament històriques i religioses, tant les llatines com els *responsa* hebreus, però sense menystenir les fonts literàries. I posa de manifest la dificultat d'una concordança de dades geogràfica i temporal, ja sigui per la manca total o parcial de notícies aptes, per la poca fiabilitat d'aquestes per la seva indeterminació o carència de les dates cròniques i/o tòpiques, pel coneixement aïllat d'un personatge a través de la seva obra sense més o per la dificultat d'identificar els noms hebreus amb els corresponents de la documentació llatina. L'historiador s'ha de moure, per tant, més d'allò del que és habitual, en el camp de les hipòtesis per copsar de la manera més fidedigna possible el que fou el regiment i la vida quotidiana d'una de les aljames catalanes importants, com és la de Girona.

A més a més, Riera aclareix conceptes bàsics com ara *aljama* i *collecta*, que comporta la unitat contributiva de l'aljama principal amb d'altres de menors, i estableix una periodització per a ordenar el seu estudi en diferents capítols. Els extractes al final de cadascun d'aquests ajuden el lector a recordar les dades més rellevants i a enllaçar amb el capítol següent.

L'autor, com ja hem dit, divideix l'estudi en nou capítols d'acord amb períodes cronològics que considera determinants per a evocar l'evolució de l'organització dels jueus de Girona. Són els següents:

I. Segle XII - 1258. Destaca el privilegi de reconeixement de la personalitat jurídica d'aquesta aljama, amb cinc escollits per la comunitat, als quals aquesta atorga una reduïda parcel·la de poder judicial i executiu. S'esmenten per primera vegada els secretaris o funcionaris econòmics que estableixen la contribució i paguen el tribut al sobirà (1258).

II. 1258-1280. Remarca la influència dels darrers batlles jueus en l'organització de l'aljama (els Ravaya), els privilegis de Jaume I i del seu fill Pere II (1271-1272) —que compartia la senyoria sobre l'aljama amb el seu pare— i que es resumeixen en: l'aplicació del dret hebreu en causes entre jueus, el dret de tenir jutges propis en demandes civils i delictes menors que es judiquin d'acord amb el dret hebreu, i l'atorgament de validesa pública als contractes matrimonials escripturats d'acord amb la seva jurisprudència, tant els redactats en hebreu com en llatí per escrivans jueus i/o cristians, i també als contractes de compravenda de finques. Finalment, Pere II concedeix a totes les aljames catalanes que puguin escollir entre dos i set prohoms, que després seran anomenats *adelantati*, per dirimir causes entre jueus i també entre jueu i cristià amb la facultat de dictar sentències, que el batlle executarà, i també de formular ordinacions amb força de llei, la qual cosa introdueix el principi de separació dels poders judicials dels econòmics representats pels secretaris (1280). Amb aquests privilegis els jueus gironins aconsegueixen el nivell més elevat d'autonomia com a comunitat.

III. 1280-1335. Molt aviat, Pere II (1284) es veu obligat a fer una inquisició per les greus acusacions contra els dirigents, els quals, aliats, han comès grans frauds fiscals. Sembla que per primera vegada es disposa la distribució equitativa de la contribució fiscal entre un grup de col·lectius. Possiblement, a Catalunya l'enquesta mai no s'arriba a efectuar perquè ho impedeixen les argücies dels governants i la invasió dels francesos (1285). La comunitat es restaura a poc a poc (1286), amb l'aportació dels jueus expulsats de França (1306), fins al punt de ser la segona, amb poca diferència respecte a Barcelona, en el repartiment del subsidi de 1311, i veu confirmats genèricament els seus privilegis pels reis Alfons II, Jaume II i Alfons III. Apareixen mencionats els càrrecs de col·lectors o exactors dels tributs i dels subsidis cristians, d'administradors de l'almoïna (1309), dels rebedors de comptes (abans de 1318), i es normalitza la important figura, sempre temporal, del procurador de l'aljama (1311). Es converteix en usual per part dels secretaris fer recurs a les autoritats cristianes per a assumptes interns de la comunitat, com l'aprovació d'ordinacions sobre les contribucions o el nomenament de càrrecs per ometre les normes de la comunitat i mantenir l'endogàmia entre els dirigents, i l'aljama assolix un nou regiment a través d'un consell de vint membres, inclosos secretaris i rebedors de comptes, designats per tres jueus de confiança del batlle (1335). Els col·lectors o exactors dels tributs i dels subsidis cristians (1280) substitueixen progressivament els batlles i els secretaris de la relació directa amb el sobirà.

IV. 1335-1342. Es caracteritza per la confirmació del privilegi de Jaume I (1272) —mostra que el privilegi de 1280 no s'aplicava i l'aljama no gaudia d'autonomia judicial sinó més aviat de jutges arbitrals en causes privades—, la reforma (1338) i l'aplicació efectiva del govern del consell amb plens poders (1340), i la redacció d'un es noves ordinacions (1341). L'autor avisa del perill d'identificar, a partir d'ara, l'aljama de Girona només amb la comunitat local.

V. 1342-1386. S'imposen les noves ordinacions, que augmenten a vint-i-sis el nombre de consellers (1342) amb la facultat d'introduir lliurement els impopulars impostos indirectes de consum i de comerç (cises) i gabelles sobre altres productes (1346), sembla que destinats al pagament de les pensions de censals i de violaris, cosa que, afegida a l'acord amb els jurats de Girona de contribuir amb sis-cents sous anuals als impostos de la ciutat (1359), segons Riera, marca l'inici de «la davallada de l'aljama cap a la penúria econòmica». Les confirmacions successives del govern de l'aljama per Pere III, el govern de l'infant Joan com a duc de Girona (1365-1380) i les noves ordinacions de Violant de Bar (1386-1388), la qual en passar l'aljama a formar part de la seva cambra amb plena jurisdicció aboleix les anteriors (1383-1431), agreujaran la situació. Apareixen esmentats els oficis de talladors de les contribucions (1346) i se citen oficis menors o beneficis com el de porter del call, crida del consell i subhastador del vi i de les penyores dels jueus (1343), el de pesador de raïm i el d'efectuar els constrenyiments en les penyores o saig (1344), revocat aquest darrer l'any següent. Es produeix la separació perpètua de Besalú (1342), excepte en el que es refereix a les contribucions, que l'autor atribueix a les contínues dissensions amb Girona però també a la nova divisió de les vegueries, que de fet reforma les col·lectes: a cada vila cap de vegueria li correspon una aljama, i Besalú ho és. D'altra banda, s'aguditza l'enfrontament entre les faccions dels dirigents, molts d'ells relacionats amb el préstec de diners a usures fins al triple de les permeses, cosa que provoca una enquesta reial (1370).

VI. 1386-1394. El nomenament d'un consell de divuit membres i de setze possibles substituïts serà fet directament per Violant, la senyora de l'aljama, i això deixa gairebé tota la resta d'eleccions de càrrecs a la sort dels rodolins, prèvia divisió dels jueus en dos grups: el de majors contribuents i el de menors. Es crea la figura del clavari (1386). S'esmenten la designació temporal dels rebedors de comptes, els jutges ordinaris, els administradors de l'almoïna i el mestre, i el nomenament directe de dos talladors. La reforma subsegüent (1391) incrementa el nombre de consellers a vint-i-tres, setze dels quals seran

vitalicis, però no entrarà en vigor a causa dels avalots generalitzats que afecten Girona els mesos d'agost i setembre, la qual cosa dona lloc a un regiment interi (1392), que es prorroga dos anys més, de manera que augmenta la decadència a causa de la disminució demogràfica creixent per les baixes dels dits avalots i les conversions cada vegada més freqüents.

VII. 1394-1437. Una nova ordinació (1394) manifesta que els regidors de l'aljama es troben entre els més rics, encara que Violant ordena que s'escullin consellers entre els jueus mitjans i els menors, no renuncia a les designacions directes ni a la reclamació continuada d'assignacions i atorga plens poders a les decisions dels dirigents, ja que tendeixen a desaparèixer les competències i les funcions pròpies que defineixen els diferents oficis (1408). Ja vídua de Joan I, ha de compartir, en certa manera, la seva jurisdicció amb els reis Martí I, Alfons IV i Ferran I, i, com a senyora de l'aljama gironina, ha de patir les conseqüències de la crisi i les conversions forçades de jueus pel papa Benet XIII (1415-1418), després de la disputa de Tortosa (1413-1415), les agressions greus als jueus per part dels cristians, la intolerància dels jurats de Girona, que fins aleshores havien fet un costat relatiu a l'aljama (1416), i l'hostilitat dels conversos (1419), els antics coreligionaris, conjuntura que provocarà gairebé la desaparició de l'aljama (1431). La mort de Violant el mateix any té com a conseqüència la reversió de l'aljama a la corona. Es nomena un nou batlle de jueus (1433), que no és el batlle ordinari de la ciutat (1391), especificitat de l'aljama gironina, la qual arriba a tenir en un cert moment fins i tot un sotsbatlle de jueus (1404), i a partir d'ara també hi intervindran el batlle general de Catalunya, el governador general (1420) i, per les circumstàncies històriques, els lloctinents generals a més dels sobirans.

VIII. 1437-1459. L'ordinació de la reina Maria (1437) reconeix que l'aljama té la mínima expressió i en redueix al màxim l'estructura: desapareixen els secretaris, continua un consell però amb unes funcions cada vegada més poc concretes, el clavari (1443) ens proporciona l'únic llibre de comptes que s'ha conservat, s'accentua el bipartidisme però també, en teoria, una nova ordinació de la lloctinent en compliment d'un mandat d'Alfons IV permet, per primera vegada, la participació de tots els contribuents en el govern de l'aljama mitjançant l'elecció anual per sort de set consellers (1443-1444). En una altra ordinació de la lloctinent (1446) apareixen els consellers permanents i vitalicis, però en la seva substitució hi intervindrà el batlle general de Catalunya. Destaquen la figura prepotent de Benvenist Samuel (1437-1464), la segona ordinació d'Alfons IV per a l'aljama (1453), que provoca una insubordinació progressiva enfront dels consellers, tots permanents, amb plenes potestats, els

quals assimila a oficials reials, amb modificacions posteriors, i la intervenció en la substitució d'aquests de l'infant Joan (1459).

IX. 1559-1492. Es caracteritza per la instauració de la insaculació per Joan II en l'elecció dels càrrecs (1459-1460), el qual estableix per primera vegada un ordre entre els regidors de l'aljama. Desapareixen els consellers, Joan II reitera *de facto* la manifestació general de béns, imposa l'obligació d'acceptar els oficis, esmenta els sobretalladors, prohibeix que les rendes de les almoines s'emprin per a eixugar deutes del comú i insisteix en els llibres obligatoris que des de feia molt temps s'havia establert que havia de portar l'aljama, la qual cosa manifesta el seu incompliment. Aquest regiment durarà vint anys, serà prorrogat per un mateix període per Ferran II (1479) i finalitzarà bruscament amb l'expulsió (1492). Durant aquest època, continuen els incidents entre les diferents faccions de l'aljama, les quals segueixen recurrent amb freqüència a l'arbitratge de les autoritats cristianes, i s'accentua la decadència demogràfica i econòmica —en gran part deguda a la Guerra Civil (1462-1472)—, que prosseguirà fins al 1492. Els jueus de Girona tingueren tres mesos per a arranjar els seus afers i exiliar-se a Perpinyà a finals de juliol (la data límit de permanència a la ciutat era el dia 31).

A més a més, Riera completa la recerca amb un corpus de cent tres documents, tots amb regest i transcripció, excepte els números 91 A, 91 B, 91 C i 98 B, que no tenen la transcripció. La majoria van numerats només amb xifres, de l'1 al 99, excepte set que porten xifra i una lletra (87 A, 87 B, 91 A, 91 B, 91 C, 98 A i 98 B). Aquesta numeració obeeix, sens dubte, a incorporacions o troballes documentals posteriors a la numeració definitiva dels documents i que, per la seva cronologia, s'han hagut d'intercalar utilitzant les mateixes xifres seguides d'una lletra majúscula per diferenciar-les. Els documents emprats són gairebé tots inèdits excepte una petita part de ja publicats, regestats, transcrits parcialment o resumidament, citats o indicats en altres publicacions. La transcripció dels documents generalment és completa i feta amb la cura a què l'autor ens té acostumats, ja que només obvia les reiteracions i les insercions de documents en què es fonamenta una nova concessió o confirmació ja transcrita. Estableix a la referència de la procedència del document, situada al final d'aquest, totes les referències pertinents respecte a la transmissió documental de dits documents. D'altra banda, si escau i és oportú, compara diferents redaccions del mateix document, ja formin part de la mateixa sèrie o de diferents sèries de la Cancelleria, estableix relacions d'uns documents amb altres, publicats o no, anota documents similars

o relacionats amb el mateix tema que permeten ampliar o aclarir allò mencionat en el document transcrit per l'autor, indica les supressions en transcripcions anteriors i també assenyalava els anys de l'Encarnació quan la datació pot generar dubtes. També recupera documents importants per a aquesta comunitat jueva inserits en documents posteriors i els dóna, d'aquesta manera, la individualitat i la rellevància que, al seu parer, mereixen. La major part dels documents transcrits són, com és normal, en llatí, la llengua pròpia de la Cancelleria Reial en aquesta època, si bé n'hi ha alguns de mixtos, és a dir, que fan servir les dues llengües, el llatí i el català, sobretot quan es tracta de capítols d'ordinacions, i d'altres, pocs, a mesura que avança el segle XIV, totalment en català. El corpus documental està precedit per una taula dels documents, que qualifica tipològicament i resumeix breument els documents publicats, a més d'indicar-ne la localització i la data, coses de gran utilitat per a aquells que cerquen un assumpte, un indret o una data concrets. No obstant això, volem consignar un petit defecte d'impressió que fa una mica feixuga la lectura dels registres i els documents: encara que s'utilitza una lletra diferent per als registres (cursiva) i per a la transcripció corresponent dels documents (rodona), creiem que hauria facilitat la lectura deixar una separació en blanc entre ambdues parts.

Així mateix, con succeeix en altres llocs, Riera contextualitza i assenyalava el paral·lelisme temporal existent entre l'aparició de reformes en l'organització municipal de Girona i en el regiment, l'evolució i la modificació de les ordinacions de l'aljama, com, per exemple, en la instauració de la insaculació: el 1457 a la ciutat Girona i el 1459 en el govern de l'aljama.

La tipologia documental (privilegis, provisions, confirmacions de privilegis, concessions, aprovacions, ordres reials o dels oficials reials tant als dirigents com als singulars de la comunitat, designacions, nomenaments i dispenses en l'exercici dels càrrecs, llicències, comissions, ratificacions de comissions, executòries, revocacions, autoritzacions, ordinacions, implantacions i pròrrogues de nous regiments de l'aljama, etc.) posa de manifest la dependència absoluta de les aljames i dels seus singulars del poder reial, però les ordres i les contraordres tàcites o explícites en terminis força curts sobre un mateix assumpte, així com les dilacions en l'aplicació d'algunes provisions reials, demostren els intents continuats dels dirigents d'obtenir-ne el màxim profit personal.

En definitiva, l'autor ens ofereix per primera vegada un estudi en el qual el títol es correspon exactament amb el contingut —cosa no sempre coincident—, que permet, fins allí on és possible, la reconstrucció de l'organització i l'activitat

de l'aljama de Girona durant el període de referència, dóna la cronologia de l'aparició dels diferents oficis i la seva evolució, i exposa la relació dels dirigents de l'aljama amb els monarques i les autoritats cristianes delegades del poder reial i també amb els seus germans de religió. Els jueus, en general, no confien en els seus governants, ja que aquests no dubten a extorquir-los, en perseguir només el benestar propi en detriment del bé comú, així com el gaudiment d'un estatus en connivència explícita o tàcita amb els sobirans, que a la fi només valoren els jueus per la seva contribució forçada a les finances de l'Estat.

Tanmateix, encara que aquest estudi omple un buit essencial sobre l'estudi de l'organització i l'evolució d'una important comunitat jueva catalana propietat de la família reial des del seu inici fins a l'expulsió, a partir del qual es podrà aprofundir en els diferents aspectes susceptibles de ser analitzats, el seu valor excedeix aquesta important contribució, ja que ens aclareix conceptes bàsics que de vegades porten l'estudiós a cert desconcert, com és el cas de la *colecta*, no solament per la funció específica que li és pròpia, sinó per la seva composició variable al llarg del temps, i, a més a més, ens ofereix una metodologia a seguir per a guiar-nos i iniciar-nos en l'estudi de l'estructura de cadascuna de les aljames catalanes, tant pel que fa a les indicacions sobre els arxius més idonis com als fons a examinar.

Volem assenyalar la importància de la revisió de comptes de Pere II (1284) i de les ordinacions de la reina Violant (1386), juntament amb altres mencions esparses per a reconstruir d'una manera molt aproximada el que podia haver estat l'arxiu de l'aljama gironina.

MARIA CINTA MAÑÉ I MAS
Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona
cmane@bcn.cat

Danièle IANCU-AGOU; Carol IANCU (dir). *L'écriture de l'histoire juive: Mélanges en l'honneur de Gérard Nahon*. París; Lovaina; Walpole: Peeters, 2012. 686 p.; 24cm. ISBN 978-90-429-2524-3 (Peeters Lovaina), ISBN 978-2-7584-0129-2 (Peeters França). (*Revue des Études Juives*; 46)

Realment és aquest un volum miscel·lani en el sentit més ampli de la paraula, i l'enorme quantitat de temes que abraça, tractats al llarg de trenta-vuit articles, és al mateix temps un reflex dels múltiples focus d'interès que copsaren l'atenció de Gérard Nahon, la qual cosa s'ha traduït en la publicació de més de tres-cents setanta-un títols des de 1955 fins al 2011.